

лише окреслені основні аспекти цього складного соціально-економічного процесу, які вимагають в подальшому більш ретельного аналізу та систематизації. Зокрема, поглибленого вивчення заслуговують такі питання, як функціонування приватної торгівлі, зовнішня торгівля, формування непманської торговельної буржуазії, регіональні аспекти функціонування торгівлі тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія народного господарства Української РСР. У трьох томах, чотирьох книгах.- К.,1983.-Том.I.- С.418-419; 2. Горелик С.М., Малкис А.И. Советская торговля.-Л.1933; Советская торговля за 30 лет.- М.,1937; Ленинское учение о НЕПе и его международное значение.- М., 1973; Поляков Ю.А., Дмитренко В.П., Щербань Н.В. Новая экономическая политика:Разработка и осуществление.- М., 1982; Дмитренко В.П. Торговая политика Советского государства после перехода к НЭПу. 1921-1924 гг.-М., 1971; Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов промышленности и торговли. 20-е – начало 30-ых гг.-М.,1978; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР.-М., 1975; Споживча кооперація України.- К.,1965; Радянська торгівля в Українській РСР.- К.,1971; Хілько В.О., Калачник А.Я. Споживча кооперація та її місце в народному господарстві - К.,1973; 3. Кульчицький С.В. УРСР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.).- К.,1995; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1933). – К., 1999; Диланян А.А. Проблемы регулирования рыночных отношений в условиях НЭПа. 1921-1927. – К., 1992; Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – Х., 1992; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995; Деревянкин Т.И., Толстов Р.Д. НЭП и рыночные отношения (На материалах Украины).- К., 1991; 4. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины – 1922. - №11. – Ст.187; 5.Радянська торгівля УРСР: Стат. довідник. – К., 1936. – С.204-205; 6. Там само. – С.101; 7. Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967. – К., 1967. – С.38; 8. Історія народного господарства Української РСР. У 3 томах, 4 книгах. – К., 1984. – Т.2.-С.202; 9. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001. – С.211; 10. Там само. – С.217.

П.С.Григорчук

СІЛЬСЬКІ РАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ В 20-І РОКИ ХХ СТ.

В сучасних умовах розвитку міжнаціональних відносин і розв'язання проблем, які виникають у зв'язку з цим, особливої актуальності, на наш погляд, набуває ретельне вивчення досвіду розв'язання проблем національних меншин у різних регіонах країни, особливостей функціонування національних адміністративно-територіальних одиниць, діяльність державних органів по забезпеченню соціально-економічного і національно-культурного розвитку національних меншин, зокрема польського, німецького, єврейського, російського населення, в Україні в 20-ті роки ХХ ст.

Важливу роль у розв'язанні національного питання в республіці відігравали спеціальні органи державної влади, що створювалися на початку 20-х років і проводили роботу серед національних меншин. Одним із таких органів державної влади в Україні був Відділ національних меншин при Наркоматі внутрішніх справ УСРР (НКВС), створений Постановою Президії ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. Невдовзі після цього постановою ВУЦВК від 25 жовтня 1922 року було прийняте Положення про Відділ нацменшин, в якому визначалася структура та компетенція відділу¹. В сферу діяльності Відділу входило вивчення господарського і культурного розвитку національних меншин, що проживали на території України. Він брав участь у створенні перших законодавчих актів, що торкалися життя національних меншин, налагоджував діяльність місцевого апарату, розпочав роботу по обліку і землевлаштуванню нацменшин тощо. Відповідно до Положення при Відділі національних меншин НКВС були створені національні підвідділи, зокрема польський, російський, єврейський, німецький. Але більш-менш значної діяльності, особливо по правовому, економічному та культурному розвитку національних меншин, Відділ розгорнути не зміг. У зв'язку з цим, а також через необхідність проведення поглибленої роботи серед

національних меншин постановою Президії ВУЦВК від 28 квітня 1924 року було створено постійну Центральну Комісію у справах національних меншин (ЦКНМ)². У положенні про неї зазначалось, що комісія утворюється з метою розвитку і зміцненню співробітництва всіх національностей, широкого сприяння їх матеріальному і культурному розвитку. Комісія брала участь в розробці і впровадженні в життя через законодавчі органи всіх законопроектів з проблем нацменшин, збирала, вивчала матеріали про економічне, культурне і побутове життя національних меншин. Поступово функції Центральної Комісії значно розширилися і конкретизувалися. До її компетенції входила організація при губернських і окружних виконавчих комітетах органів по роботі серед національних меншин з проведення національного районування; організація виборчих кампаній під час виборів до Рад; підготовка працівників центрального і низового апаратів; проведення з'їздів, нарад та конференцій; сприяння у розширенні мережі національних шкіл та культурно-освітніх закладів, виданні періодичної, учбової і художньої літератури на мовах національних меншин тощо. Склад комісії визначався ВУЦВК із представників різних національностей. Звіти про їх роботу заслуховувалися на засіданнях як ВУЦВК, так і Раднаркому. Для проведення роботи на місцях при губернських і окружних виконавчих комітетах створювалися бюро або комісії в справах національних меншин, в які, крім штатних працівників, могли входити і особи на громадських засадах. Окрім бюро і комісій, призначалися також уповноважені й інструктори у справах національних меншин.

Стосунки між державними органами влади та нацменшинами упродовж 20-х років перебували під неослабним контролем партійно-радянського керівництва. Зважаючи на хитке становище радянської влади на початку 20-х років, більшовики надавали великого значення роботі з нацменшинами, залучаючи їх до активної участі в соціалістичному будівництві, формуючи їх свідому довіру до радянської влади.

Одним з важелів впливу на національні меншини були сільські ради. Створюючи національні сільські ради, більшовики сподівалися за короткий відтинок часу схилити нацменшини на свій бік, зробити їх слухняним зряддям власної політики, перевиховати на засадах комуністичної ідеології. Створення сільських національних рад було свого роду показовим засобом, з допомогою якого більшовицьке керівництво хотіло продемонструвати світові, як радянська влада дбає про національні меншини і селянство.

Питання виникнення та діяльності сільських національних рад в Україні в 20-і роки ХХ ст. цікавили досить широке коло істориків, фахівців національних відносин. В радянській історіографії інтерес до цієї проблеми був зумовлений потребами комуністичної ідеології, яка показувала нацсільради як прояв радянської демократії, засіб вирішення національного питання.³

На сучасному етапі історіографії відбувається переосмислення поглядів і концепцій, які склалися раніше, питань, що стосуються ролі національних сільських рад в системі політичних суспільних відносин, формуванні радянського тоталітарного ладу. Дослідники підходять до проблем національних відносин і тогочасних рад, спираючись на концепцію самостійного українського державотворення. Зокрема, історія національних відносин і радянського будівництва в 20-і роки ХХ ст. оцінюється з точки зору нереалізованих можливостей, прагматичності політики більшовиків в національному питанні. Виходячи з цього, С.В.Кульчицький, Т.І. Єременко, Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко, І.М.Кулинич, Н.В.Кривець, М.В.Шаповал, В.М. Мазур у своїх працях характеризують політику більшовиків щодо національних меншин і їх рад в 20-і роки як спробу підкорити їх "апаратній державі", сформувати з їх допомогою єдиний радянський народ.⁴ Проте навіть в цих змістовних працях спеціально про сільські національні ради не йдеться, що й обумовило вибір теми даного дослідження.

Виходячи з актуальності, науково-практичного значення, недостатнього, з точки зору сучасних вимог, рівня наукової розробки досліджуваної проблеми, автор даної статті поставив за мету шляхом системного аналізу опублікованих праць, документальних та архівних джерел простежити характер і обумовленість основних тенденцій у формуванні і

.....
функціонуванні сільських національних рад в Україні з часу їх створення до ліквідації.

На середину 20-х років, на час створення сільських національних рад, Україна була багатонаціональною республікою з переважаючим сільським населенням. В ній згідно перепису населення 1926 р. проживало 29 млн.200 тис. чол., з них 23,6 млн. (81,5%) – в сільській місцевості і 5,3 млн. (18,5%) - у містах. Національні меншини становили 5,8 млн. чол. або 19,9% загальної кількості населення України.⁵

Переважаюча більшість нацменшин, що мешкали в Україні протягом 20-х років, належала до сільського населення (за винятком євреїв і росіян). Так, частка сільського населення у німців становила 93,2%, білорусів – 93,6%, болгар – 91,4%, греків – 89,2%, поляків – 80,3%, чехів – 78,1%, росіян – 49,1%, євреїв – 25,9%.⁶ Вони мешкали переважно у західних прикордонних, східних і південних районах України. Найбагаточисельною нацменшиною було російське населення (2,6 млн. чол.), за ними йшли євреї (1,5 млн. чол.), потім – поляки (460,4 тис. чол.), німці (393,3 тис. чол.), молдовани (270,1 тис.), греки (104,6 тис.), болгары (92 тис.), білоруси (75,8 тис.), чехи (30 тис.), татари (22,2 тис.), цигани (13,5 тис.), вірмени (10,6 тис.) та інші.⁷

Національні сільради створювались відповідно до постанови РНК УСРР від 29 серпня 1924 року “Про виділення національних районів і рад”, яка була затверджена 4-ю сесією ВУЦВК 8-го складання (15-19 лютого 1925 р.), де обговорювалася доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії “Про низове районування”. В доповіді, зокрема, зазначалося: “1. З метою наближення радянської влади до населення і зміцнення низового радянського апарату, негайно провести роботу по розширенню мереж сільрад... шляхом відокремлення від сільрад усіх населених пунктів, які мають тисячу і більше жителів, а для національних меншин – 500 жителів. 2. Ідучи назустріч інтересам широких трудящих мас із національних меншин і надання їм права і можливості розвивати свою культуру і мову, визнати за необхідне проводити і надалі роботу по організації окремих національних районів і сільрад...”⁸. Таким чином, була зменшена попередня норма кількості населення, необхідна для створення національних сільських рад – з тисячі до п’ятисот чоловік. При створенні національних сільрад врахувався не лише національний склад населення, але і його побажання, тяжіння тієї чи іншої територіальної одиниці до районного центру.

В 1925-1926 роках, після проведення певної підготовчої організаційної роботи, розпочалося створення національних сільських рад. Особливо активно відбувався процес радянзації серед польської нацменшини. Якщо на 1 квітня 1925 р. на території України, включаючи й автономну Молдавську РСР, їх було лише 15, то в жовтні – вже 64, у березні 1926 р. – 81, у квітні – 129, а на 1 квітня 1927 р. налічувалось 139 польських сільських рад. Крім того, поляки були представлені в 30 радах інших національних районів⁹.

У 1927 р. польські сільські ради на території України розподілялися таким чином: у Бердичівській окрузі функціонувало 14 польсьільрад, які охоплювали 7223 поляків з Бердичівського, Козятинського, Махнівського, Ружинського, Уланівського, Чуднівського і Янушпільського районів; у Волинській окрузі – 7 польсьільрад, які охоплювали 41622 поляків з Баранівського, Володарського, Звягельського, Іванівського, Коростишівського, Пулинського, Радомишльського й Мархлевського районів; у Вінницькій окрузі функціонувало 2 польсьільради в Тиврівському районі, де проживало 1923 поляки; у Коростенській окрузі працювало 24 польсьільради, які об’єднували 15774 поляків з Баранівського, Городницького, Ємільчинського, Лугинського, Малинського, Олевського й Ушомірського районів. У Київській окрузі було організовано 5 польсьільрад на території Брусилівського, Бородянського, Макарівського, а також Хабнянського районів, де проживало 2606 поляків. У Кам’янецькій окрузі було 10 польсьільрад на території Вінковецького, Довжакського, Дунаєвського, Маківського, Н.-Ушицького й Смотричського районів, де проживало 5558 поляків. У Мелітопольській окрузі діяло 3 польсьільради на території В.Лепотихського й Н.Сірогозького районів, де проживало 1950 поляків. У Могилівській окрузі діяла 1 польсьільрада у Барському районі, де проживало 770 поляків. У Проскурівській окрузі було організовано на території Войтівецького,

Волочиського, Волковинецького, Городоцького, Проскурівського, Фельштинського, Юринецького, Летичівського, Михалпільського й Чорноострівського районів 16 польсьільрад, які охоплювали 20734 поляків. 778 поляків Брацлавського району Тульчинської округи сформували свою польсьільраду, а 1369 поляків Снігурівського району Херсонської округи сформували свою польсьільраду. У Шепетівській окрузі на території Аннопільського, Антонівського, Базалійського, Красилівського, Плужанського, Полонянського, Славутського й Судилівського районів, де проживало 12920 поляків, діяло 14 польсьільрад. У Молдавській автономній РСР, яка в той час входила до УСРР, працювала 1 польсьільрада, яка охоплювала 448 поляків. Всього ж, як зазначалося вище, діяло 139 сільрад, які об'єднували 33211 селянських господарств і 111,5 тис. осіб польської національності. На кінець 20-х років в Україні діяла вже 151 польська національна сільська рада.¹⁰

В другій половині 20-х років невпинно зростала мережа російських національних сільрад. Так, якщо в 1925 р. їх було 69, то у 1926 р. – 122, у 1927 р. – 292, у 1928 р. – 388, а у 1929 р. – 450¹¹. Їх географія була досить широкою – від півночі до півдня, від сходу до західних прикордонних районів. Так, в Путивльському російському національному районі діяли 42 сільради, в яких налічувалося 52,2 тис. чоловік, з них 49,8 тис. або 84% осіб російського походження, у Кам'янському російському національному районі було 3 сільради з 35,2 тис. чол. населення, з них 25,8 тис. росіян (73,2%), Сорокинському – 11 сільрад та 16,8 тис. населення (13 тис. росіян – 77,4%), Верхньотеплівському – 18 сільрад, 30 тис. населення (26,9 тис. росіян – 89,4%), Терпінянському – 7 сільрад і 20,1 тис. населення (11,7 тис. – 58%), Олексіївському – 13 сільрад з 39,5 тис. населення (28,8 тис. росіян – 57,8%), Великописарівському – 11 сільрад, 34,3 тис. населення (17,9 тис. російського або 52,4%), Чугуївському – 17 сільрад з 43,5 тис. населення (30,3 тис. росіян або 69,7%). В 1926р. у 8 російських національних районах діяли 122 сільради, які охоплювали 397,2 тис. росіян, що становило 55,4% до загальної маси населення районів¹². Навіть на Поділлі, де питома вага росіян була порівняно незначною, в цей час було виокремлено 5 російських сільських рад: Слободо-Чернятинську, Борсківську (Вінницька округа), Пилипонівську, Нова-Шурську (Тульчинська), Петрашівська (Кам'янецька). Протягом кількох наступних років їх кількість збільшилась. Було організовано ще 4 сільради (Новомикільську, Чернишівську, Анютинську, Пилипо-Борівську). Найбільше росіян включали в себе 1-2 тис. чоловік¹³. Найбільше росіян включала Борсківська рада – 2548, найменше – Новомикільська (363), інші включали в себе пересічно 1-2 тис. чоловік.¹³

Інтенсивно відбувалося створення на теренах України німецьких національних сільських рад. В 1927 р. тут було виділено 7 німецьких районів, до яких входило 76 сільських рад і проживало 120457 німців, а саме: Високопільський район (Херсонська округа – до нього входило 7 сільських рад і проживало 12461 німців; Гросс-Лібентальський (Одеська округа) – 8 сільрад і 13885 німців; Люксембурзький (Маріупольська округа) – 8 сільрад і 14113 німців; Молочанський (Мелітопольська округа) – 20 сільрад і 29358 осіб; Карл-Лібкнехтський (Миколаївська округа) – 13 сільрад і 10917 осіб; Фрідріх-Енгельський (Одеська округа) – 12 сільрад і 16007 осіб. Разом з утворенням німецьких районів і сільрад, які входили до них, виділялися також німецькі сільради і в складі українських районів, кількість яких з кожним роком зростала. Так, у 1925 р. таких сільрад було виділено 98, 1926 р. – 221, 1927 р. – 237. Робота по створенню німецьких національних районів і сільрад на 1930 р. була в основному завершена. В цей час існувало 9 німецьких районів і 254 сільради¹⁴.

Спостерігалось досить значне зростання єврейських національних сільрад, через які радянська влада намагалася залучити євреїв до активної продуктивної праці в сільському господарстві. Так, у 1925 році діяло всього 19 єврейських сільрад, у 1926 році їх було 34, у 1927 році – 56, у 1928 році – 77, в т.ч. селищних рад: у 1926 р. – 52, у 1927 р. – 69¹⁵.

Загалом наприкінці 20-х років в Україні діяли 1122 національні сільради, з них 450 російських, 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польських, 45 болгарських, 30 грецьких, 16 молдавських, 12 чеських, 4 білоруських, 3 албанських, 2 шведських. Національні сільради становили 8% від їх загальної кількості в Україні¹⁶.

Утворення широкої мережі національних сільських рад мало, безперечно, позитивне значення. Воно сприяло залученню національних меншин до громадської роботи, підвищенню їх суспільно-політичної активності. Це особливо відчувалося під час проведення виборчих кампаній. При їх організації вживалися різноманітні заходи щодо залучення до роботи представників нацменшин. За територіальною ознакою створювалися виборчі дільниці, де функціонувала національна мова, до складу виборчих комісій вводилися представники нацменшин, всі матеріали по виборах друкувалися рідною мовою, проводилися районні національні селянські конференції, жіночі, молодіжні наради. Збільшувалося число представників національних меншин в сільрадах, районних і окружних виконкомах. Хоча слід зазначити, що участь у політичному житті представників нацменшин все ж була обмеженою, значна їх частина була позбавлена виборчих прав. Це пояснюється тим, що більша частина національних меншин, особливо німці, поляки, були сільськими жителями і мали міцні господарства. А таких називали куркулями з усіма наслідками, що з цього випливали.

Поряд з проведенням виборчих кампаній національні ради проводили окружні й районні наради членів сільрад і активістів села для обговорення практичних питань роботи, поступово переводили діловодство на рідну мову тощо. Проте в роботі національних сільських рад мали місце і істотні недоліки, про що, зокрема, свідчать матеріали спеціальних обстежень національних районів і сільрад. В своїй практичній роботі вони недостатньо використовували надані їм, згідно з новим положенням про сільради, розширені права, не до кінця усвідомлювали політичне значення і важливість своїх завдань. Плани роботи хоч і були, однак часто не виконувалися, ні президія, ні члени сільрад перед виборцями не звітували, загальні збори виборців проводилися рідко. Комісії національних сільрад працювали недостатньо. Серйозним недоліком роботи національних сільрад було те, що в багатьох випадках діловодство велось російською або українською мовами. Перехід на рідну мову ускладнювався через відсутність кваліфікованих працівників сільрад (голів, секретарів, виконавців та ін.), а також неврегульованість мовних відносин з районними виконавчими комітетами, які в окремих випадках відмовлялися приймати навіть протоколи засідань сільрад рідною мовою.

Для поліпшення роботи національних сільрад перед державними органами висувалися завдання з підбору і підготовки кадрів для них, які б знали мову і побут місцевого населення. З цією метою організовувалися спеціальні курси, зокрема міжрайонні курси секретарів сільрад.

Важливими напрямками роботи сільських національних рад, спрямованими на поліпшення соціально-економічного становища національних меншин, стали організація землевпорядкування на селі, розвиток сільськогосподарської і кредитної кооперації, організація агропомоги.

Проведення цієї роботи сільрадами національних меншин сприяло деякою мірою залученню трудящих до виробничої діяльності, подоланню фактичної нерівності між нацменшинами і українцями, поліпшенню їх соціально-економічного становища, підвищенню суспільної активності. Проте у зв'язку з загальним неврегульованням земельного питання, штучним підвищенням оподаткування в національних районах місцеві сільські і селищні ради були позбавлені можливості раціонально вести своє господарство, здійснювати правильний обробіток землі, що призводило до розпаду господарств. Це викликало невдоволення місцевого населення. Втративши надію на можливість підняття своїх господарств, представники національних меншин, особливо заможна їх частина, мігрували в інші райони або залишали республіку.

Партійно-радянське керівництво надавало великого значення розширенню мережі освітніх та культурних закладів на селі, як ідеологічних центрів, котрі повинні сприяти подальшій радянизації населення національних районів. Динаміка зростання останніх у другій половині 20-х років свідчить, якого розмаху досягла робота в цій галузі. Якщо у 1925р. при сільських радах було 9 клубів, 50 сільбудинків, 252 хати-читальні, 60 бібліотек,

289 пунктів ліквідації неписьменності, 122 червоних куточків, то у 1926 р. кількість клубів зросла до 85, сільбудів – 150, хат-читалень – 441, бібліотек – 213, пунктів лікнепу – 930, червоних куточків – 235. Отже, число культурно-освітніх установ в національних районах збільшилась з 1322 у 1925 р. до 3974 у 1926 р.¹⁷. Безперечно, у цій справі було чимало труднощів: не вистачало учителів і культпрацівників із знанням національної мови, велика частина інтелігенції нацменшин на початку 20-х років виїхала з України, бракувало підручників рідною мовою, приміщень для шкіл і коштів для розвитку їх матеріальної бази. Давались знаки й багато проблем, які були штучно створені. Зокрема, значною мірою відштовхувала частину дітей нацменшин від радянської школи горезвісна атеїстична кампанія, через що їх не пускали до школи віруючі батьки. Заздалегідь прирікало цих дітей на прогули занять й те, що у школах проводили заняття у дні релігійних свят. Надмірна ідеологізація школи завдавала великої шкоди процесу подолання неписьменності й навчанню рідною мовою.

Все ж, незважаючи на серйозні недоліки в роботі національних сільських рад, в Україні були створені необхідні умови для нормального існування національних меншин, розвитку їх культури, зростання політичної й громадської активності поляків, німців, євреїв, росіян та ін. Нова економічна політика сприяла пожвавленню господарської діяльності на селі, підвищенню матеріального добробуту селян. Все це зміцнювало довіру нацменшин до радянської влади, яка, в свою чергу, була вкрай зацікавлена в створенні широкої мережі національних сільрад, через які вона втілювала на практиці більшовицьку політику соціалізації різних районів. Коли ж керівництво СРСР взяло курс на злиття націй і створення нової історичної спільності – радянського народу, необхідність у подальшому існуванні сільських національних рад відпала. Вже з кінця 20-х років, із початком масової колективізації і утвердженням насильницьких заходів по впровадженню соціалізму, наступають не найкращі часи в долі національних сільрад. В 30-і роки на Україні не залишилось жодної національної сільради.

Таким чином, національні сільські ради в 20-ті роки ХХ ст. переживали суперечливий період своєї історії. Утвердження диктатури пролетаріату, а насправді монопартійної політичної системи, стало фундаментом, на основі якого відбувалася інтернаціоналізація суспільства, уніфікація самобутнього укладу життя різних етнонаціональних груп. За таких умов будь-яка потреба в існуванні національних інституцій, в т.ч. сільських рад, відпала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вісті ВУЦВК. –1922. –17 листоп.; 2. ЦДАВО України. –Ф.413.-Оп.1. –Спр.4. –Арк.40; 3. Нацменшини на Україні. – Харків, 1925; Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1928; Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. –Харків, 1929; Евреи в СРСР. - М., 1929; Кривохатський М. Меноніти на Україні. – Харків, 1930; Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине. –Харьков, 1931; 4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перша десятиріччя (1919-1928).-К., 1996; Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті роки ХХ ст. –К., 1994; Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні 20-30-ті роки ХХ ст. –К., 1994; Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) – К., 1995; Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. –К., 1995; Шаповал М. Євреї на Україні. –К., 1998; Національні меншини в Україні в 1920-1931-ті роки: Атлас. –К., 1996; Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки. –Хмельницький, 1999; Мазур В.М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920-1929): Порівняльний аналіз. –Київ-Вінниця, 1999; 5. Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1926. –С.15-16; 6. Мазур В.М. Названа праця. –С.6; 7. Там само. –С.6-9; 8. Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. –Харьков, 1927. –С.70; 9. ЦДАГО України. –Ф.1. –Оп.20. –Спр.2496. –Арк.22,24; 10. ЦДАВО України. –Ф.413. –Оп.1. –Спр.315. –Арк.12; 11. Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1928. –С.17; 12. ЦДАВО України. –Ф.413. –Оп.1. –Спр.249. –Арк.29 ; 13. Нестеренко В.А. Росіяни Поділля в період коренізації //Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Історичні науки. Т.4(6).- Коломия, 2002. –С.208; 14.Глинский А.Б. Национальные меньшинства на Украине. –Харьков, 1931. –С.32; 14.Глинський А.Б. Национальные меньшинства на Украине. –Харьков, 1931. – С.32; 15. Радянське будівництво серед нацменшин. –Харків, 1928. –С.24; 16.Мазур В.М. Названа праця. –С.17; 17. ЦДАВО України. –Ф.413. –Оп.1-Спр.131. –Арк.14.